

Βυζαντινά Σύμμεικτα

Τομ. 5, 1983

Οί βυζαντινοί δουλοπάροικοι

ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Νίκος

<https://doi.org/10.12681/byzsym.689>

Copyright © 2014

To cite this article:

ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ν. (1983). Οί βυζαντινοί δουλοπάροικοι. *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 5, 295-302.
doi:<https://doi.org/10.12681/byzsym.689>

ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΔΟΥΛΟΠΑΡΟΙΚΟΙ

‘Ο όρος «δουλοπάροικος» χρησιμοποιείται στα νέα ελληνικά για να αποδώσει τὸν γαλλικὸ ἢ ἀγγλικὸ ὄρο *serf* καὶ τὸν γερμανικὸ *Leibeigener*, οἱ ὅποιοι σημαίνουν τὸν γεωργὸ ποὺ ἐξαρτιόταν ἀπὸ κάποιο φεουδάρχη. Ἐπίσης χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσει τὸν ἐξαρτώμενο χωρικὸ τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας, τὸν κολλῆγο¹.

‘Ο ὄρος δουλοπάροικος ὅμως παρουσιάζεται καὶ σὲ ἐλάχιστα βυζαντινὰ κείμενα τοῦ 10ου, 11ου καὶ 12ου αἰ., στὰ ὁποῖα βασίστηκαν νεώτεροι ἐρευνητὲς γιὰ νὰ ἐξετάσουν τὴν σημασία του μέσα στὸ πλαίσιο τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Τὰ ἀπαριθμῶ:

α) 945/6. ‘Ο Κωνσταντῖνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος παραχωρεῖ στὴ μονὴ Προδρόμου τῆς Θεσσαλονίκης φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ γιὰ τὰ κτήματά της καθὼς καὶ τοὺς παροίκους καὶ δουλοπαροίκους ποὺ βρίσκονται σ’ αὐτὰ (τοῖς ἐν αὐτοῖς προσκαθεζομένοις παροίκοις καὶ δουλοπαροίκοις)².

β) [945 - 959]. ‘Ο Κωνσταντῖνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος παραχωρεῖ στὴν μονὴ Λεοντίας στὴ Θεσσαλονικὴ φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ γιὰ τοὺς ἀτελεῖς παροίκους καὶ δουλοπαροίκους ποὺ βρίσκονται στὰ κτήματά της³. “Ὅταν ὅμως ἀργότερα, τὸ 975, ὁ Θεόδωρος Κλάδων, ἐκ προσώπου Θεσσαλονίκης, ἐπισκέπτεται τὰ κτήματα αὐτά, συναντᾷ ἐκεῖ μόνο ἀτελεῖς τινὰς καὶ πένητας καὶ δὲν ἀναφέρει δουλοπαροίκους⁴.

γ) [945 - 959]. ‘Ο Κωνσταντῖνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος παραχωρεῖ στὴν μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου τῆς Θεσσαλονίκης φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ παροί-

1. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικὸν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, τόμ. 3, σελ. 2102· *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 9, σελ. 517 - 518· Ἐλευθεροδάκη, *Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν*, τόμ. 4, σελ. 725. Ἡ λέξις δὲν ἀναφέρεται καθόλου στὰ λεξικά τῶν Liddell-Scott, Du Cange, Σοφοκλή κλπ., ὑπάρχει ὅμως στὸν Ἱησαυρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου μὲ τὴν σημασία *colonus*.

2. F. Dölger, *Ein Fall slavischer Emsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jh.*, Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse 1952/1, σελ. 7, στ. 5 - 6. Πρβλ. P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium*, Galway 1979, σελ. 166, καὶ R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Παρίσι 1975, σελ. 406.

3. Γρηγόριος ὁ Παλαμῆς 1 (1917), σελ. 787 - 788· πρβλ. Lemerle, ὁ.π., σελ. 168 καὶ Janin, ὁ.π., σελ. 394 - 395.

4. Ἡ χρονολογία τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ ἀποκαταστάθηκε ἀπὸ τὸν G. Ostrogorski, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Βρυξέλλες 1956, σελ. 13.

κων ἀτελῶν καὶ δουλοπαροίκων ἑκατόν¹. Ἡ δωρεὰ αὐτὴ ἐπικυρώνεται τὸ 1060 ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Γ' Δούκα² καὶ

ε) ἐπαυξάνεται τὸ 1079 ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Γ' Βοτανειάτη, ὁ ὁποῖος στὴν ἀρχικὴ δωρεὰ τῶν ἑκατόν ἀτελῶν παροίκων καὶ δουλοπαροίκων προσθέτει ἄλλους τόσους, τοὺς ὁποίους ὅμως οἱ μοναχοὶ θὰ εἶχαν δικαίωμα νὰ προσλάβουν μόνον μεταξὺ τῶν παίδων καὶ ἐγγόνων τῶν προσκεκληρωμένων τῇ μονῇ δουλοπαροίκων³.

ς) Ἡ διήγηση τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη Ταρχανειώτη γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Βλάχων στὸ "Ἅγιον" Ὄρος, πού φαίνεται ὅτι γράφτηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰ., περιλαμβάνει τὸ ἀκόλουθο χωρίο: οἱ Βλάχοι, πού ἦσαν βοσκοί, εἶχαν μαζί τις γυναῖκες τους καὶ ἔβροσκον τὰ πρόβατα καὶ τὰ μοναστήρια ἐδοῦλεον κουβαλοῦσαι εἰς αὐτοὺς τὰ τυρία, τὰ γάλατα καὶ τὰ μαλλία, ποιοῦσαι καὶ τὰ ζυματὰ εἰς τὰς παρακλήσεις τῶν μοναστηρίων καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν ὡς δουλοπάροικοι καὶ ποθεινοὶ ἦσαν τοῖς μοναχοῖς⁴.

Μὲ βάση τὰ χωρία τοῦτα⁵ οἱ δουλοπάροικοι θεωρήθηκαν ἀρχικὰ ὡς δοῦλοι⁶ ἢ ἐρμηνεῖα ὅμως αὐτὴ ἀπορρίφθηκε ἀργότερα⁷ καὶ διατυπώθηκε ἡ ἄποψη πὼς ὁ ὄρος δουλοπάροικος ἔχει καὶ μιὰ δευτέρη μορφή, δουλευτοπάροικος (πού μαρτυρεῖται μόνον σὲ ἓνα ἔγγραφο τοῦ 1259⁸) καὶ σημαίνει τὸν ἐργάτη πού δουλεύει σὲ ξένα χωράφια μὲ μισθό⁹. Ἡ τελευταία αὐτὴ ἄποψη φαίνεται τελειῶς ἀβάσιμη: ἄλλο δουλευτής (μισθωτὸς ἐργάτης) καὶ ἄλλο δοῦλος (σκλάβος)· καὶ ἡ λέξη δουλοπάροικος ἔχει πρῶτο συνθετικὸ τὸ δοῦλος καὶ ὄχι τὸ δουλευτής.

1. *Actes de Lavra*, ἐκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, I, Παρίσι 1970, ἀρ. 33, στ. 32 - 33.

2. "Ο.π., στ. 73, 104.

3. "Ο.π., ἀρ. 38, στ. 24, 26.

4. P. h. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Λιψία 1894, σελ. 163. Πρβλ. *Actes du Protaton*, ἐκδ. Denise Papachryssanthou, Παρίσι 1975, σελ. 132.

5. Δὲν θὰ λάβω ὑπόψη ἐδωπέρα ἓνα ὑπόμνημα (ἀχρονολόγητο) γιὰ τις δωρεές, πού ἐγίναν στὴν μονὴ τῆς Μεγίστης Λαύρας, στὸ ὁποῖο ἡ λέξη δουλοπάροικος χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸ χωρίο Τοξόμπους τοῦ Στρυμόνα (*Actes de Lavra*, I, παράρτημα II, στ. 61 - 62): τὸ χωρίο παραχωρήθηκε στὴν μονὴ ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1321 καὶ 1329 (δὲν ἀναφέρεται στὶς ἀπογραφὰς ἀρ. 108 καὶ 109· πρώτη μνεία στὸν ἀρ. 118, στ. 78)· καὶ τὸ ὑπόμνημα εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἓνα ἀντίγραφο τοῦ 20ου αἰ.

6. F. Dölger, *Zur Textgestaltung der Laura-Urkunden*, BZ 39 (1939), σελ. 61. V. Moštin, *Δουλικὸν Ζευγάριον. К вопросу о servaže в Византии*, Seminarium Kondakovianum 10 (1938), σελ. 113 κέξ.

7. A. P. Každan, *Agrarnye otnošenija v Vizantii XIII - XIV vv.*, Μόσχα 1952, σελ. 132· Lemerle, ὁ.π., σελ. 175, 177, 246, 247.

8. MM, τόμ. Ε', σελ. 11 = JGR, τόμ. Α', σελ. 654, 655.

9. B. Gorjanov, *Vizantijskoe krestjanstvo pri Paleologah*, Viz. Vrem. 3 (1950), σελ. 30 - 31· P. Charanis, *On the Social Structure and Economic Organization of*

“Αν ξανακυττάξουμε τὰ κείμενα πού ἀπαριθμήσαμε παραπάνω, διαπιστώνουμε ὅτι:

— Ἡ λ. δουλοπάροικος ἀναφέρεται ἀποκλειστικά σέ κείμενα σχετικά μέ τήν περιοχή τῆς Θεσσαλονίκης.

— Τά αὐτοκρατορικά προνόμια, πού ἀναφέρουν δουλοπαροίκους, ἀνάγονται ὅλα στήν βασιλεία τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογεννήτου (945 - 959) καί μερικά ἔχουν ἐπικυρωθεῖ κατά τόν 11ο αἰ.

— Στά αὐτοκρατορικά αὐτά ἐγγράφα, οἱ δουλοπάροικοι ἀναφέρονται πάντοτε μαζί μέ παροίκους ἀτελεῖς, δηλαδή μέ παροίκους πού δέν εἶχαν γῆ δική τους ἢ δέν εἶχαν καμιά ὑποχρέωση καταβολῆς φόρου ἢ παροχῆς ὑπηρεσιῶν πρὸς τὸ δημόσιο¹. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καί οἱ δουλοπάροικοι δέν εἶχαν δημοσιονομικές ὑποχρεώσεις, τουλάχιστον πρὶν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὰ μοναστηριακά κτήματα.

— Ὑπάρχει ὡστόσο διαφορά ἀνάμεσα στοὺς ἀτελεῖς παροίκους καί τοὺς δουλοπαροίκους: ὅπως δείχνει τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Νικηφόρου Γ΄ (ε΄ παραπάνω) ἡ ἰδιότητα τοῦ δουλοπαροίκου εἶναι κληρονομικὴ ἐνῶ τίποτε δέν δείχνει ὅτι τὰ παιδιά τῶν παροίκων παρέμεναν ὑποχρεωτικά πάροικοι.

— Τὸ χωρίο τῆς Διήγησις (ε΄ παραπάνω) φανερώνει σημαντικὰ τί ὑποχρεώσεις εἶχαν οἱ δουλοπάροικοι καί οἱ οἰκογένειές τους πρὸς τοὺς κυρίους τους: νὰ τοὺς προσφέρουν δωρεὰν ἓνα μέρος ἀπὸ τὰ προϊόντα τους καί ὀρισμένες προσωπικὲς ὑπηρεσίες, ὅταν τοὺς ζητιόντουσαν.

— Τέλος, ἡ ἴδια ἢ λέξη δουλοπάροικος εἶναι ἐνδεικτικὴ: τὸ πρῶτο της συνθετικὸ εἶναι ἡ λ. δούλος· τὸ δεύτερο, πάροικος, δηλαδή ἐλεύθερος καλλιεργητῆς γῆς πού δέν τοῦ ἀνήκει ἀλλὰ τὴν νοικιάζει· οἰκονομικά καί κοινωνικά ὁ πάροικος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς αὐτῆς. Πράγματι, ὅλα τὰ παραπάνω κείμενα δείχνουν πὼς καί οἱ δουλοπάροικοι σχετίζονται ἄμεσα μέ τὴν καλλιέρ-

the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later, Bsl 12 (1951), σελ. 139 - 140· Dolger, ὁ.π., σελ. 27· D. Angelov, *Prinos kŭm pozemelnite otnoŝenija oŭo Vizantija prez XIII vek*, Godišnik na Filos.-Ist. Fak. 2 (1952), σελ. 71 κέξ. O s t r o g o r s k i j, ὁ.π., σελ. 69 - 71· K. A. O s i p o v a, *Razvitie feodal'noj sobstvennosti na zemlju i zakrepoŝenie krestjanstva v Vizantii v X v.*, Viz. Vrem. 10 (1956), σελ. 77· A. P. K a ŝ d a n, *Derevnja i gorod v Vizantii IX - X v.*, Μόσχα 1960, σελ. 98, ὑποσ. 161· B. T. G o r j a n o v, *Pozdnevizantijskij feodalizm*, Μόσχα 1962, σελ. 213 - 215· Helga K ö p s t e i n, *Zur Sklaverei im ausgehenden Byzanz*, Βερολίνο 1966, σελ. 41· G. G. L i t a v r i n, *Vizantijskoe obŝestvo i gosudarstvo v X - XI v.*, Μόσχα 1977, σελ. 86· Ch. Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, Gent 1977, σελ. 989 - 990· I. Κ α ρ α γ ι α ν ν ὀ π ο υ λ ο υ, *Ein Problem der spätbyzantinischen Agrargeschichte*, JÖB 30 (1981), σελ. 231 - 232.

1. Πρβλ. *Actes de Lavra*, ὁ.π., ἀρ. 33, στ. 33 - 34: *μὴ μέντοι γε στρατιωτῶν ἢ δημοσιῶν ἢ ἐξκουσάτων τοῦ δρόμου*· JGR, ὁ.π., σελ. 617: *ἀτελεῖς δὲ φαρὲν τοὺς μῆτε γῆν ἰδίαν ἔχοντας, μῆτε δημόσιον, μῆτε στρατεία ἢ δρόμω κατελιημμένους ἢ ἐτέρω δημοσιακῶ λειτουργήματι βεβαρμένους*.

γεια μοναστηριακῶν κτημάτων. Καί βέβαια, καθὼς ἦσαν δοῦλοι, δὲν εἶχαν δημοσιονομικὲς ὑποχρεώσεις.

Ἡ χρησιμοποίηση δούλων σὲ ἀγροτικὲς ἐργασίες μαρτυρεῖται ἀπὸ πολλὰς πηγὰς ὡς τὸν 11ο αἰ¹. Οἱ ἀπλοὶ δοῦλοι συνήθως κατοικοῦσαν μέσα ἢ κοντὰ στὸ σπίτι τοῦ ἰδιοκτῆτη τῆς γῆς ἢ τοῦ ἐπιστάτη του· τὸν ὑπηρετοῦσαν καὶ τὸν ὑπάκουον τυφλά, ἀκόμη καὶ ἂν ἔπρεπε νὰ ἐκτελέσουν παράνομες πράξεις²· εἶναι γνωστὸ, π.χ., πὼς οἱ μεγαλοκτηματίες τῶν ἐπαρχιῶν, ποὺ εἶχαν πολλοὺς δούλους, μποροῦσαν εὐκόλα νὰ τρομοκρατοῦν καὶ νὰ καταπιέζουν τοὺς γείτονές τους³. Οἱ δοῦλοι καλλιεργοῦσαν ἐπίσης τὴν γῆν χρησιμοποιώντας τὰ βόδια τοῦ ἀφέντη τους, τὰ δουρικὰ ζευγάρια, τὰ ὅποια διατήρησαν τὸ ὄνομα αὐτὸ ἀκόμη κι ὅταν δὲν ὑπῆρχαν πιά σκλάβοι, ποὺ νὰ τὰ χρησιμοποιοῦν⁴. Οἱ ἰδιοκτῆτες συνήθιζαν νὰ ἀπελευθερώνουν τοὺς δούλους τους, τὶς περισσότερες φορές μὲ τὴν διαθήκη τους, καὶ νὰ τοὺς κληροδοτοῦν ὡς λεγατὸν ἓνα κτῆμα, χάρις στὸ ὅποιο οἱ ἀπελευθεροί μποροῦσαν νὰ ἀρχίσουν τὴ νέα ζωὴ τους⁵. Οἱ ἀπελευθερώσεις ὅμως αὐτὲς συνοδεύοντουσαν συχνὰ κι ἀπὸ ὄρους:

1. Πρὸς π.χ. R. Browning, *Rabstvo v Vizantijskoj Imperii*, Viz. Vrem. 14 (1958), σελ. 46 - 48· καί, βέβαια, Verlinden, ὁ.π.

2. Πρὸς π.χ. τὴν Πεῖρα Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου, κεφ. 64, παράγρ. 25, 26, 27· κεφ. 42, παράγρ. 17 καὶ κεφ. 28, παράγρ. 6.

3. Πρὸς JGR, ὁ.π., σελ. 209: τῷ ἀλήθει τῶν οἰκτιῶν.

4. Ἡ ἔκφραση *δουλικὸν ζευγάριον*, ποὺ μαρτυρεῖται ὡς τὸν 15ο αἰ., δηλώνει ζευγάρια ποὺ ἀνήκουν στὸν γαιοκτήμονα, ὅπως ἀπέδειξε ὁ G. Ostrogorski, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Βρυξέλλες 1954, σελ. 162, ὑπόσ. 1· Ostrogorski, *Paysannerie*, ὁ.π., σελ. 70. Ἡ ἔτυμολογία ὅμως ποὺ προτάθηκε (δουλεία)δουλικός) εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὴ μορφολογία τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας: ἡ λ. δουλεία θὰ εἶχε ὡς παράγωγο *δουλειακός καὶ ὄχι δουλικός· πρὸς ἐλεγειακός, διοσημειακός, οἰκογενειακός, λεπτομερειακός, περιφερειακός, καὶ ἰδιαίτερα λέξεις ὅπως πολιτειακός (ἀπὸ τὸ πολιτεία) / πολιτικός (ἀπὸ τὸ πολίτης)· γραμματειακός (ἀπὸ τὸ γραμματεία) / γραμματικός (ἀπὸ τὰ γράμματα). Τὰ παραδείγματα αὐτὰ μποροῦν εὐκόλα νὰ πολλαπλασιασθοῦν, πρὸς P. Kretschmer, *Rückläufiges Wörterbuch der griechischen Sprache*, Göttingen 1944, σελ. 336. Γ. Κορμολίη. Ἀντίστοιχον λέξιόν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, Ἀθήνα 1967, σελ. 340. Ἀντίθετα, ἡ λέξη δουλικός πάντοτε θεωρήθηκε ὡς παράγωγο τῆς λέξης δοῦλος.

5. Ἀπελευθερώσεις δούλων μαρτυροῦνται πολὺ συχνὰ στὴν μέση Βυζαντινὴ ἐποχὴ· πρὸς τὰ ἐξῆς λίγο προσεγμένα κείμενα τοῦ βίου τοῦ ἀγίου Νεῖλου τῆς Grottaferrata καὶ τοῦ Μιχαὴλ Μαλζίνου: PG 120. στ. 100· L. Petit, *Vie et office de Saint Michel Maléinos*, Παρίσι 1903, σελ. 15· *Actes de Lavra*, ὁ.π., ἀρ. 1, στ. 20. Γιὰ τὶς ἀπελευθερώσεις αὐτὲς συντασσόντουσαν εἰδικὰ ἔγγραφα. πολὺ λίγα ἀπὸ τὰ ὅποια ἔχουν περισθεῖ, ὅπως, π.χ., ἡ διαθήκη τῆς Σήριας ποὺ γράφηκε τὸν 11ο αἰ. στὸ Bari: *Codice Diplomatico Barese IV, Le pergamene di S. Nicola di Bari*, periodo greco (939-1071), ἐκδ. Fr. Nitli di Vito, Bari 1900, σελ. 93 - 94. Πρὸς A. P. Kazdan, *Ob odnoj južnoitaljanskoj gramote XI v.*, Srednie Veka 17 (1960), σελ. 319 - 320. Ἔχουμε ὅμως κάμποσα ὑποδείγματα ἐγγράφων ἀπελευθέρωσης δούλων, ὅπως, π.χ., Κ. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. 6, Βενετία 1877, σελ. 617 - 618· ΝΕ 15 (1921), σελ. 152 - 153, 337 - 338·

ὁ Εὐστάθιος Βούλας, π.χ., μὲ τὴν διαθήκη του (1059) ἐλευθέρωσε τοὺς δούλους του καὶ τοὺς κληροδότησε λεγᾶτα, τοὺς ἄφησε ὅμως καὶ τὴν ὑποχρέωση νὰ κάνουν τοὺς γιούς τους κληρικούς στὴν ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου, ποὺ εἶχε ὁ ἴδιος ἰδρύσει· ἐπίσης ἐπέτρεψε στοὺς ἀπελευθέρους του νὰ ἐξακολουθοῦν νὰ δουλεύουν γιὰ τοὺς κληρονόμους του, μὲ τὸν ὅρο ὅμως ὅτι θὰ πληρώνονται γιὰ τὴν ἐργασία τους τὰς ρόγας καὶ ἀννόνας¹. Εἶναι λοιπὸν προφανές ὅτι οἱ ἀπελευθέρου, μολοντί πλήρεις «Ρωμαῖοι πολίτες», ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ ὑποτάσσονται στὶς τελευταῖες θελήσεις τοῦ κυρίου τους· φαίνεται ἐπίσης ὅτι, εἴτε ἀπὸ συνήθεια, εἴτε ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀνάγκη, οἱ ἀπελευθέρου συχνὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ δουλεύουν γιὰ τοὺς κληρονόμους του χωρὶς νὰ ἀπαιτοῦν νὰ πληρωθοῦν. Πάντως μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ὑποχρεώσεις αὐτὲς δὲν μποροῦσαν νὰ ἐκτελεστούν γιὰ πολλὰς γενεές, ἐφόσον τὰ παιδιά τῶν ἀπελευθέρων ἦσαν, σύμφωνα μὲ τὸν νόμο, ἐλεύθεροι πολίτες².

Γιὰ νὰ καταλάβουμε τὸν θεσμὸ τῶν δουλοπαροίκων πρέπει νὰ στραφοῦμε στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη τοῦ πρώτου Μεσαίωνα. Ἐκεῖ συναντᾶμε τοὺς *servi casati* (*esclaves chasés* στὰ Γαλλικά), ἀπὸ τοὺς ὁποίους ξεκίνησε, φαίνεται, ὁ θεσμὸς τῶν *serfs* καὶ οἱ ὁποῖοι παρουσίαζαν τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά: ἦσαν δούλοι ἢ ἀπελευθέρου· εἶχαν δικό τους σπίτι, ὅπου κατοικοῦσαν μὲ τὴν οἰογένειά τους· γιὰ νὰ συντηρηθοῦν, νοίκιαζαν ἓνα κομμάτι γῆς, ποὺ ἀνῆκε στὸν κύριό τους, καὶ μοιραζόντουσαν μ' αὐτὸν τὴν ἐσοδεία· παράλληλα ὄφειλαν νὰ τοῦ προσφέρουν δωρεάν, αὐτοὶ καὶ οἱ οἰογένειές τους, πολλὰς ἡμέρες ἀγγαρασίας· καλλιέργεια τῆς γῆς γιὰ λογαριασμὸ του, ἄλλες οἰκειακὲς ὑπηρεσίες, κούρεμα τῶν ἀρνιῶν, πλύσιμο τῶν ρούχων, κλπ. Μολοντί οἱ *servi casati* ἦσαν συχνὰ ἀπελευθέρου, εἶχαν ὥστόσο τὴν ὑποχρέωση νὰ παραμένουν στὸ κτῆμα τοῦ τέως κυρίου τους καὶ νὰ δουλεύουν μὲ τοὺς ὄρους, ποὺ περιγράψαμε. Πάντως, ὅπως παρατηρήθηκε, ἡ διαβίωσή τους βελτιωνόταν ἔτσι σημαντικὰ ἀφοῦ εἶχαν ἐλεύθερη οἰογενειακὴ ζωὴ καὶ, σιγὰ σιγὰ, γινόντουσαν «περισσότερο ἐνοικιαστὲς τῆς γῆς καὶ λιγώτερο δούλοι» (*plus tenanciers qu'esclaves*).

Ὁ θεσμὸς τῶν *servi casati*, ποὺ ξεκίνησε, φαίνεται, ἀπὸ τὴν Γερμανία, ἀνῆκε τὸν 9ο καὶ 10ο αἰ. καὶ ἀτόνησε σιγὰ σιγὰ μετὰ τὸ 1050 περίπου, εἶχε πλεονεκτήματα καὶ γιὰ τὸν ἰδιοκτήτη τοῦ δούλου: οἱ *servi casati*, ἐπειδὴ εἶχαν σπίτι καὶ σύζυγο, ἐξασφάλιζαν τὴν ἀνέξοδη διαδοχὴ τους· ἐπειδὴ κρατοῦσαν

G. Ferrari, *Formulari notarili inediti dell'età bizantina*, ἀνατ. ἀπὸ τὸ *Bulletino dell'Istituto Storico Italiano* 33 (1912), σελ. 23 - 24· A. Dain, *Une formule d'affranchissement d'esclave*, *REB* 22 (1964) σελ. 238 - 240· D. Simon-Sp. Troianos, *Dreizehn Geschäftsformulare*, *Fontes Minores* 2 (1977), σελ. 294 - 295.

1. P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, σελ. 26 - 27· πρβλ. καὶ τὰ σχόλια, σελ. 59 - 61.

2. Πρβλ. Πρώχειρος Νόμος, κεφ. 34, παράγρ. 4, 5, 6, 7 -- Ἐπαναγωγή, κεφ. 37, παράγρ. 5, 6, 7, 8.

για τον έкуτό τους ένα μέρος τής παραγωγής τους, δέν επιβάρυναν τον κύριό τους με τή συντήρησή τους· και έπειδή είχαν προσωπικό κίνητρο, δούλευαν καλύτερα και άποδοτικώτερα στους άγρούς¹.

Όπως είδαμε πιό πάνω, οί βυζαντινοί δουλοπάροικοι παρουσιάζουν τά ίδια αυτά χαρακτηριστικά: ήσαν δούλοι αλλά ταυτόχρονα και πάροικοι, δηλαδή έννοιαστές γής· ήσαν ύποχρεωμένοι, αυτοί και οί οίκογένειές τους, νά προσφέρουν στον κύριό τους πολλές και ποικίλες άγχαρείς, οί όποιες συμπεριλάμβαναν και οίκειακές ύπηρεσίες· ή ιδιότητα του δουλοπαροίκου ήταν κληρονομική· αλλά βέβαια, όπως και στην Δυτική Εύρώπη, με τό πέρασμα του χρόνου ή έλλειψη έλευθερίας, πού χαρακτηρίζει τον δούλο, ξεχάσθηκε και τονίσθηκε ή ιδιότητα του παροίκου, του έξαρτώμενου γεωργού.

Η τελευταία αυτή παρατήρηση εξηγεί ίσως γιατί οί μνείες τών δουλοπαροίκων είναι τόσο σπάνιες στις Βυζαντινές πηγές. Είναι φυσικό νά μñ αναφέρονται σε άφηγηματικά ή λογοτεχνικά κείμενα· τά νομοθετικά έργα τους άγνοούν έπειδή ό νομοθέτης θεωρούσε τά άτομα αυτά είτε ως δούλους είτε ως άπελευθέρους· και τό άρχαικό ύλικό, πού έχει διασωθει, είναι σχεδόν άνύπαρκτο για τον 9ο αι., φτωχό για τον 10ο, και σημαντικά άφθονώτερο για τον 11ο αι., όποτε όμως ό θεσμός άτонуει. Τίποτε λοιπόν δέν άποκλείει νά δημιουργήθηκε στο Βυζάντιο ή δουλοπαροικία παράλληλα και για τους ίδιους οικονομικούς λόγους, πού εύνόησαν τήν διάδοση του θεσμού τών *servi casati* στην Δύση. Δέν ύπάρχει όμως καμιά πηγή για νά στηριχθει ή άποψη αυτή.

Θά μπορούσε ώστόσο νά διατυπωθει μιá άλλη ύπόθεση, πιό άληθοφανής, για νά εξηγήσει τήν εμφάνιση τών δουλοπαροίκων στο Βυζάντιο γύρω στο 945: ίσως οί Βυζαντινοί νά γνώρισαν από κοντά τον θεσμό τών *servi casati* όταν έγκαταστάθηκαν στην Νότια Ίταλία τό 871, νά κατανόησαν τά οικονομικά του πλεονεκτήματα και νά τον άπομιμήθηκαν. Η ύπόθεση αυτή στηρίζεται στο ότι οί *servi casati* μαρτυρούνται από πολλές πηγές στην Ίταλία κατά τό δεύτερο μισό του 9ου και κατά τον 10ο αι.². Επίσης σε μιá παράξενη πληροφορία τών ιστορικών, πού έπ.τρέπει νά ύποθέσουμε ότι κατά τά τέλη του 9ου αι. οί Βυζαντινοί δέν γνώριζαν τήν δουλοπαροικία: όταν πέθανε ή πάμπλουτη Δανηλός, ό Λέων Σ' κληρονόμησε τρεις χιλιάδες δούλους της και

1. Cf. M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, 2η έκδ., I, Παρίσι 1960, σελ. 70 - 71· II, Supplément par R. Dauvergne, Παρίσι 1961, σελ. 80 - 85. G. Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, Παρίσι 1962, σελ. 100, 106, 121, 403. Η θεωρία τών Bloch-Duby άμφισβητήθηκε από τον P. Docks, *La libération médiévale*, Παρίσι 1979, σελ. 145 - 185.

2. Πρβλ. G. Luzzato, *I servi nelle grandi proprietà ecclesiastiche italiane nei secoli IX e X*, Πίζα 1910· M. L. Abramsón, *Krestjanstvo v vizantijskikh oblastjah Juznoj Italii (IX - X vv.)*, Viz. Vrem. 7(1953), σελ. 170, 171 και έξής· Verlinden, ό.π., σελ. 99 - 100, 111. Ch. Verlinden, *Aspects de l'esclavage en Italie entre le IXe et le XIIe s.*, Revista de Historia (San Paolo) 100 (1974), σελ. 49 - 63.

τούς ἔστειλε ὡσπερ εἰς ἀποικίαν ἐπ' ἐλευθερίᾳ στήν Λογγοβαρδία, δηλαδή στήν περιοχή τοῦ Bari¹. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία γιά τὸ ὅτι οἱ πολυάριθμοι αὐτοὶ ἀπελευθεροὶ πῆγαν στήν Ἰταλία ὡς καλλιεργητὲς τῆς γῆς. Ἐπιδίωκε ἄραγε ὁ αὐτοκράτορας μὲ τὸν ἐποικισμὸ αὐτὸ νὰ ἐνισχύσει τὴν δημογραφικὴ βία τῶν Βυζαντινῶν στήν νεοκατακτημένη ἐπαρχία; Αὐτὸ φαίνεται ἀπίθανο, καθὼς οἱ δοῦλοι ἦσαν μὴ Βυζαντινοί, ξένοι καὶ βάρβαροι, συνήθως ἀιχμαλῶτοι πολέμου. Μποροῦμε ὅμως νὰ ὑποθέσουμε μὲ ἀρκετὴ ἀληθοφάνεια ὅτι ἡ ἐνέργεια τοῦ Λέοντα εἶχε κίνητρα οἰκονομικά, καὶ συγκεκριμένα τὴν ἀξιοποίηση τῶν κατακτημένων ἐδαφῶν, ὅπου πολλὰ κτήματα εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ καὶ περιέλθει στὸ Βυζαντινὸ δημόσιο. Ἴσως ἦταν μία προσπάθεια γιά νὰ ἐφαρμοσθεῖ, σὲ μεγάλη κλίμακα, ὁ θεσμὸς τῶν *servi casati* μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν σκλάβων τῆς Δανιηλίδας καὶ τὴν ἐγκατάστασή τους σὲ μιὰ περιοχή ὅπου ὁ θεσμὸς ἦταν ἤδη γνωστὸς καὶ δὲν θὰ προκαλοῦσε ἀντιδράσεις — ὅπως ἴσως θὰ συνέβαινε στὴ Βυζαντινὴ Πελοπόννησο.

Ἄν οἱ παραπάνω ὑποθέσεις εἶναι σωστὲς καὶ ὁ θεσμὸς τῆς δουλοπαροικίας ἦταν ἄγνωστος στὸ Βυζάντιο ὡς τὸ τέλος τοῦ 9ου αἰ., τότε ἐξηγεῖται πῶς εὐκόλα γιὰτί οἱ πρῶτες μετεῖς δουλοπαροίκων δὲν εἶναι παλιότερες ἀπὸ τὸ 945 καὶ γιὰτί περιορίζονται στήν περιοχή τῆς Θεσσαλονίκης — περιοχή ἣ ὁποία βρισκόταν πάνω στήν Ἐγνατία ὁδὸ καὶ ἦταν συνεπῶς εὐεπίφορη σὲ Ἰταλικὲς ἐπιδράσεις.

Πρὶν τελειώσω, θὰ προσθέσω ἓνα ἀκόμη κείμενο τοῦ 10ου αἰ., τὸ ὁποῖο, μολονότι δὲν ἀναφέρει τὴν λέξη, φαίνεται ὅτι περιγράφει τὴν ἐγκατάσταση δουλοπαροίκων. Στὸ «Περὶ Βασιλείου Τάξεως» τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορρογεννήτου διαβάζουμε τὰ ἀκόλουθα:

Περὶ τῶν αἰχμαλώτων Σαρακηνῶν τῶν ἐπὶ θέματι βαπτιζομένων. Χρῆ εἰδέναι ὅτι ὀφείλουσι λαμβάνειν παρὰ τοῦ πρωτονοταρίου τοῦ θέματος εἰς ἕκαστος αὐτῶν ἀνὰ νομισμάτων γ' καὶ ὑπὲρ ζευγαρίου αὐτῶν ἀνὰ νομισμάτων ς' καὶ ὑπὲρ σπόρου καὶ ἀνόνας αὐτῶν ἀνὰ σίτου μωδίων νδ'². Ὁ διακανονισμὸς, ποὺ περιγράφεται ἐδῶ καὶ ποὺ ἀποβλέπει στὸν ἐποικισμὸ καὶ τὴν καλλιέργεια τῶν ἐπαρχιῶν πρὸς ὄφελος τοῦ κράτους, ἀναφέρεται σὲ αἰχμαλώτους πολέμου καὶ συνεπῶς σὲ δούλους (ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν αἰχμαλώτων δὲν ἄλλαξε τίποτε ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτό). Γιὰ νὰ γίνων οἱ δοῦλοι αὐτοὶ παραγωγικοί, τὸ κράτος τοὺς παραχωρεῖ ἓνα χρηματικὸ ποσὸ (γιὰ νὰ ἀγοράσουν γεωργικὰ ἐργαλεῖα καὶ ἓνα ζευγάρι βόδια) καὶ μιὰ ποσότητα σιταριοῦ, 54 μωδίους, γιά τὴν διατροφή τους ἐπὶ ἓνα χρόνον καὶ γιά σπορά. Ἄλλὰ τὴν σπορὰ ποιᾶς γῆς;

1. Theophanes Continuatus, ἔκδ. I. Bekker, Βόννη 1838, σελ. 321: *ἐπεὶ δὲ τὰ οἰκετικὰ ταύτης ἀνδράποδα εἰς πλῆθος ἄπειρον ἦν, κελεύσει βασιλικῆ ἐκ τούτων, ὡσπερ εἰς ἀποικίαν ἐπ' ἐλευθερίᾳ ἐστάλησαν εἰς τὸ θέμα Λαγοβαρδίας τρισχίλια σώματα.*

2. Constantini Porphyrogeniti, De cerimoniis aulae byzantinae, ἔκδ. I. I. Reiske, Βόννη 1829, σελ. 694 - 695.

Τὸ κείμενο δὲν λέει τίποτε γιὰ παραχώρηση κτημάτων. Ἐπιπλέον, καθὼς ἡ ποσότητα τοῦ σπόρου, ποὺ δίνεται στὸν καθένα τους, εἶναι μικρή, γίνεται προφανές ὅτι οἱ αἰχμάλωτοι αὐτοὶ θὰ ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐργάζονται καὶ σὲ ἄλλες γαῖες, δηλαδή νὰ προσφέρουν πολλές ἀγγαρεῖς. Πιὸ συγκεκριμένα: ἓνας μόδιος (μέτρο ἐπιφανείας) γῆς εἶναι ἡ ἔκταση ποὺ μπορεῖ νὰ σπαρθῇ μὲ ἓνα μόδιο (μέτρο χωρητικότητας) σιταριοῦ¹. Συνεπῶς κάθε αἰχμάλωτος μποροῦσε νὰ σπείρει γιὰ λογαριασμό του σημαντικὰ λιγώτερο ἀπὸ 54 μοδίους γῆς, ἐφόσον τὸ σιτάρι ποὺ τοῦ παρεῖχαν θὰ χρῆσιμευε καὶ γιὰ τὴν διατροφή του ἐπὶ ἓνα χρόνο· καὶ συνεπῶς ἡ ἔκταση τῆς γῆς ποὺ ἐπρόκειτο νὰ σπείρει θὰ ἦταν ἀνεπαρκῆς γιὰ νὰ ἀπασχολήσει πλήρως ἓνα γεωργὸ ἰδιοκτήτη ζευγαριοῦ: οἱ ζευγαῖοι συνήθως καλλιεργοῦσαν γύρω στοὺς 100 ἢ 200 μοδίους². Μία ἐρμηνεία εἶναι ἴσως δυνατή: ὁ αἰχμάλωτος νοίκιαζε γῆ τοῦ δημοσίου γιὰ νὰ τὴν σπείρει μὲ τὸν σπόρο, ποὺ τοῦ εἶχε δοθεῖ, καὶ μὲ προοπτικὴ νὰ μοιρασθεῖ τὴν συγκομιδὴ μὲ τὸ δημόσιο· παράλληλα ὅμως ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ προσφέρει πολλές ἀγγαρεῖς, αὐτὸς καὶ τὸ ζευγάρι του, σὲ γαῖες τοῦ δημοσίου, χωρὶς νὰ συμβάλλει γιὰ τὸν σπόρο, οὔτε νὰ ἔχει μερίδιο στὴν συγκομιδὴ. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ βασίζεται σημαντικὰ σὲ ἀνάλογους διακανονισμούς, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τοὺς *servi casati* τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Εἶναι ἐνδιαφέρον πὼς ὁ θεσμὸς τῶν δουλοπαροίκων δὲν ἐφαρμόσθηκε σὲ μεγάλη ἔκταση στὸ Βυζάντιο: οἱ δουλοπάροικοι καὶ κυρίως οἱ διάδοχοί τους γρήγορα συγχωνεύθηκαν μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἐλεύθερων χωρικῶν, οἱ ὅποιοι ὅλο καὶ περισσότερο μετατρεπόντουσαν σὲ παροίκους, δηλ. σὲ ἐξαρτώμενους καλλιεργητές. Οἱ μεγάλες ἀλλαγές τῶν οικονομικῶν συνθηκῶν, ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 10ου καὶ, κυρίως, τὸν 11ο αἰ. συντέλεσαν στὴν ἐξάφανση τῆς δουλοπαροικίας ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, ὅπως καὶ ἀπὸ τὴν Δύση, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις ὀρισμένα μοναστήρια, ποὺ ἦσαν ἰδιαίτερα συντηρητικὰ ὡς γαιοκτήμονες. Ὡστόσο ἡ δουλοπαροικία ἄφησε στὸ πέρασμά της ἓνα μόνιμο οἰκονομικοκοινωνικὸ ἀποτέλεσμα: ἡ χρησιμοποίησις δούλων στὰ ἀγροκτήματα μειώθηκε καὶ ὅσοι δούλοι ὑπῆρχαν, πῆραν μὲ τὴν δουλοπαροικία τὸν δρόμο γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους.

Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

1. E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, Μόναχο 1970, σελ. 59 κέξ.

2. Ὁ.π., σελ. 67 κέξ. Τὸν 11ο αἰ. ἓνας πάροικος, ἀναμφισβήτητα ζευγαῖος, νοίκιαζε 230 μοδίους γῆς τὸ χρόνο: *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου Β' - Λημοσίων Λειτουργῶν*, ἐκδ. Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ἀθήνα 1980, ἀρ. 50, στ. 134.